

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ - ΚΑΜΗΛΑΚΗ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΚΟΥΡΤΗΣ

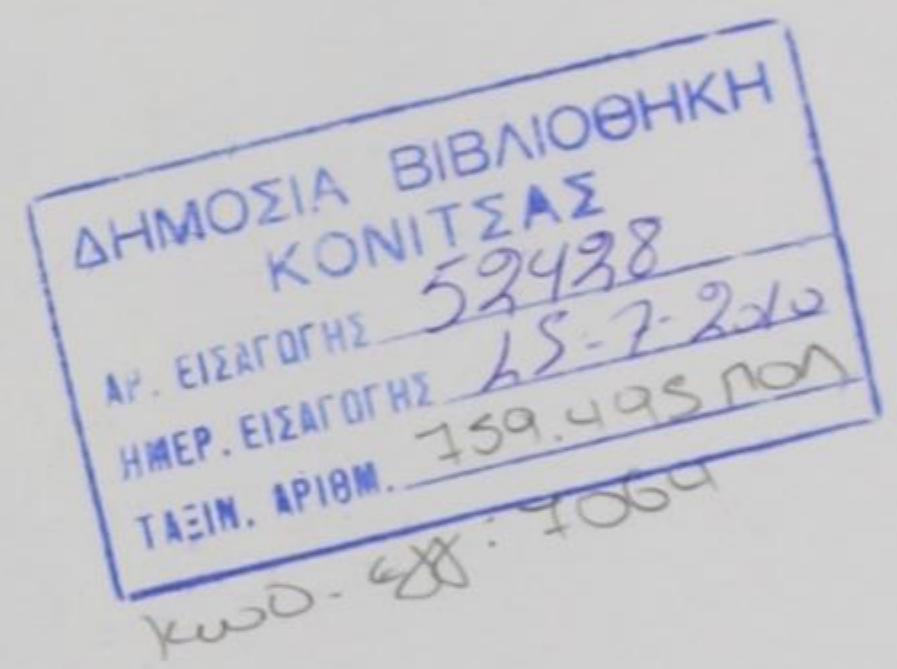
ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ και
ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΙΚΗ
στα Μαστοροχώρια
Χιονιάδες, Γοργοπόταμος

ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΗ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΗΠΕΙΡΟΣ Α.Ε.

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ - ΚΑΜΗΛΑΚΗ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΚΟΥΡΤΗΣ

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ και ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΙΚΗ στα Μαστοροχώρια Χιονιάδες, Γοργοπόταμος

ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΗ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΗΠΕΙΡΟΣ Α.Ε.

ΓΙΑΝΝΙΝΑ 2008

Εκδότης: ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΗΠΕΙΡΟΥ Α.Ε.
Κείμενα: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμπλάκη,
Κωνσταντίνος Σκούρτης
Διόρθωση και επιμέλεια κειμένων: Παναγιώτης Καμπλάκης (Ξυλογλυπτική)
Μαρία Ιωάννου (Ζωγραφική)
Επιμέλεια έκδοσης: Si Enorasis Advertising S.A.
Διαχωρισμοί - Επεξεργασία εικόνων: PCR Advertising S.A.
Εκτύπωση - Βιβλιοδεσία: NONSTOP PRINTING Ltd.

Copyright © 2008 ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΗΠΕΙΡΟΥ Α.Ε.

Η παρούσα έκδοση είναι μέρος του έργου Ανάδειξη, Διάδοση και Προβολή του Φυσικού Κάλλους και
της Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Επαρχίας Κόνιτσας, το οποίο ανέλαβε η «ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΗΠΕΙΡΟΥ Α.Ε.
Αναπτυξιακή Ανώνυμη Εταιρεία ΟΤΑ» (υπεύθυνοι έργου: Χαροτάκης Παπαϊωάννου, Γεράσιμος Παπαπλήας) για
λογαριασμό της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Ιωαννίνων. Το έργο εντάσσεται στο Ειδικό Αναπτυξιακό Πρόγραμμα
της Επαρχίας Κόνιτσας (ΕΑΠΕΚ), Υπουργείο Οικονομίας και Οικονομικών - Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων.

ISBN: 978-960-98737-3-4

Πρόλογος

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ - ΚΑΜΗΛΑΚΗ

Hη παραδοσιακή καλλιτεχνική δημιουργία και παραγωγή με τα έργα της, σε όλους τους κλάδους της χειροτεχνίας και της διακοσμητικής (ζωγραφική, ξυλογλυπτική, λιθογλυπτική, κεντητική, υφαντική, αργυροχρυσοχοΐα, μεταλλοτεχνία, κεραμική κ.ά.) ικανοποιεί κατ' αρχήν τις καθημερινές πρακτικές ανάγκες των ανθρώπων και βεβαίως την επιθυμία να βελτιώσουν αισθητικά τα αντικείμενα που χρησιμοποιούν. Οι δημιουργοί τους, επώνυμοι ή ανώνυμοι, στηρίζονται στην εμπειρία των προηγουμένων, εκφράζουν τις αντιλήψεις του λαού με χαρακτηριστικά διαχρονίας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η δημιουργία τους δεν είναι και ατομική και δεν εκφράζει ορισμένη εποχή. Η μαθητεία τους στην τέχνη και τις τεχνικές της, στο πλαίσιο της οικογενειακής συνήθως επαγγελματικής παράδοσης, αξιοποιεί τις έμφυτες δεξιότητές τους και αναδεικνύει τους σημαντικούς μαστόρους - μαϊστρούς της τέχνης σε σύγκριση με τους απλούς τεχνίτες. Τα έργα τους, έργα των χειρών των δημιουργών τους, που κοσμούν κοινόχρηστους ή ιδιωτικούς χώρους, υιοθετούνται από το σύνολο σχεδόν του λαού. Η δημιουργία τους συνδέεται με προγενέστερες περιόδους της κοινωνικής και οικονομικής ζωής του ελληνικού λαού και τα έργα τους αποτελούν εδώ και κάποιες δεκαετίες αντικείμενα με μουσειακό και ιστορικό χαρακτήρα. Έχουν αντικατασταθεί σχεδόν στο σύνολό τους από τα σύγχρονα βιομηχανικά στην καθημερινή ζωή. Όσα από αυτά δεν χάθηκαν, ευρίσκονται σε μουσεία και ιδιωτικές συλλογές

ή σώζονται σε παλαιά ή και νεότερα σπίτια συλλεκτών, αποκομμένα, ωστόσο, από την αρχική αποστολή και το περιβάλλον τους. Για παράδειγμα, σε αρχοντικά στην Ελλάδα (στα Ζαγοροχώρια, στη Μυτιλήνη, στα Αμπελάκια και το Πήλιο της Θεσσαλίας, στη Σιάτιστα και την Καστοριά της Δυτ. Μακεδονίας) σώζονται ξυλόγλυπτα μέλη (μεσάντρες, πόρτες, ταβάνια, έπιπλα κ.λπ.) και τοιχογραφίες με πλούσια θεματογραφία.

Εξαίρεση αποτελεί η εκκλησιαστική τέχνη, η οποία δημιούργησε τα ξύλινα ή μαρμάρινα τέμπλα, τους δεσποτικούς θρόνους, τους άμβωνες, τα είδη μεταλλοτεχνίας και αργυροχρυσοχοϊας και τα υπόλοιπα εκκλησιαστικά είδη, την εκκλησιαστική τοιχογραφίαικονογραφία και άλλα παρόμοια έργα, που εξακολουθούν να επιτελούν τη λειτουργική αποστολή τους μέσα στους ναούς, συμπληρωματικά στοιχεία της αρχιτεκτονικής, συνδυασμός των λατρευτικών αναγκών και των διακοσμητικών αντιλήψεων.

Από αυτές τις παραδοσιακές τέχνες το παρόν βιβλίο πραγματεύεται την ξυλογλυπτική και την ζωγραφική, που συνδέονται άμεσα με την οικοδομική, κοσμική και εκκλησιαστική. Συνήθως τους κτίστες ακολουθούσαν στους τόπους εργασίας οι ομάδες των μαραγκών και ξυλογλυπτών-ταπιαδόρων και των ζωγράφων, οι οποίοι αναλάμβαναν την διακόσμηση των αρχοντικών και κυρίως των ναών.

Η ξυλοτεχνία (=ξυλουργική) και η ξυλογλυπτική στη διακόσμηση οικοδομών (σπιτιών και ναών) ακμάζουν κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα, εποχές κατά τις οποίες δημιουργούνται έργα μνημειακά, στον ηπειρωτικό και νησιωτικό χώρο. Τα έργα της ξυλογλυπτικής εντάσσονται σε δύο επιμέρους κατηγορίες: Στην κοσμική ξυλογλυπτική, η οποία περιλαμβάνει έργα αστικής, ποιμενικής και ναυτικής ξυλογλυπτικής, και στην εκκλησιαστική ξυλογλυπτική με μνημειακό χαρακτήρα, στην οποία εντάσσεται και η ιδιόρρυθμη μοναστηριακή μικροξυλογλυπτική.

Δημιουργοί της τέχνης αυτής, στην ηπειρωτική Ελλάδα, είναι πλανόδιοι συνήθως καλλιτέχνες, οι ξυλογλύπτες, σκαλιστές ή ταλιαδόροι (ταλιαδούροι, ταγιαδόροι), που ασκούν την τέχνη σε οικογενειακή βάση, μαθητεύοντας από γενιά σε γενιά. Έτσι ξεκινούν από συγκεκριμένες κοιτίδες της ξυλογλυπτικής τέχνης, όπως τα Μαστοροχώρια της Ηπείρου (Τούρνοβο-Γοργοπόταμος, Μέτσοβο, Πράμαντα), και της Δυτικής κυρίως Μακεδονίας, αλλά και της Πελλοποννήσου (Βαλτεσινίκο), ταξιδεύοντας στην Ελλάδα και στη Βαλκανική Χερσόνησο με τα σύνεργα της τέχνης τους και κατασκευάζοντας επιτόπου τα έργα τους. Βεβαίως εργαστήρια ξυλογλυπτικής λειτούργησαν και στον νησιωτικό χώρο με σημαντική καλλιτεχνική παραγωγή, όπως εκείνα του Ηρακλείου της Κρήτης, της Χίου, της Ρόδου κ.ά.

Το τέμπλο αποτελεί το πιο αντιπροσωπευτικό προϊόν της εκκλησιαστικής ξυλογλυπτικής. Εμφανίζεται στη ναοδομία ήδη από το 15ο αιώνα, σε αντικατάσταση του αντίστοιχου μαρμάρινου των βυζαντινών ναών. Λιτό στην αρχή, κατά το πρότυπο της βυζαντινής παράδοσης, διαφοροποιείται με την πάροδο του χρόνου, για να αποκτήσει κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα νέα μορφή, και περιεχόμενο. Υψηλότερο και συνθετότερο, διακοσμείται με νέο πνεύμα. Ο τεχνίτης σκαλίζει σε βάθος το ξύλο, δημιουργώντας τα «κεντητά» ή «σκαλιστά στον αέρα» τέμπλα. Κλήματα και κλαδιά, ανθρώπινες μορφές, ζώα και πουλιά, σκηνές από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη αποτελούν τον διάκοσμο των τέμπλων του 19ου κυρίως αιώνα και απηχούν συχνά

επιρροές από την τεχνική του δυτικοευρωπαϊκού μπαρόκ. Στον ελληνικό χώρο αναδείχθηκαν οι ξυλογλύπτες της περιοχής της Μοσχόπολης, του Τουρνόβου (σήμερα Γοργοπόταμος), της Κόνιτσας, οι Μετσοβίτες, οι Ροδίτες κ.ά.

Τέμπλα κατασκεύαζαν οι τεχνίτες επιτόπου ή παραγγέλλονταν σε μεγάλα εργαστήρια, όπως εκείνα του Χάνδακα (σήμερα Ηράκλειο) της Κρήτης, της Φλωρεντίας ή της Ρωσίας.

Εκτός των τέμπλων η εκκλησιαστική-μοναστηριακή ξυλογλυπτική περιλαμβάνει αντικείμενα που προορίζονται για λατρευτική χρήση, όπως δεσποτικούς θρόνους, άμβωνες, προσκυνητάρια, παγκάρια, καθίσματα (σταύρια) αλλά και αντικείμενα μικροτεχνίας (εγκόλπια, εικονίδια, σταυρούς ευλογίας και αγιασμού, σφραγίδες προσφορών) καθώς και μικροαντικείμενα διακοσμητικού χαρακτήρα και επιτραπέζια σκεύη (πιρούνια, κουτάλια, αλατιέρες κ.λπ.).

Πέραν των εκκλησιαστικών ξυλογλυπτών αντικειμένων, οι ίδιοι τεχνίτες αναλάμβαναν να κατασκευάσουν έπιπλα του σπιτιού, όπως κασέλες, προορισμένες για τη φύλαξη του ρουχισμού της οικογένειας και της προίκας, πολύτιμων ειδών, εγγράφων κ.λπ., μεσάντρες (ντουλάπες), ταβάνια, ντιβάνια-καναπέδες κ.ά.

Τέλος, οι ίδιοι οι βοσκοί και οι γεωργοί, με τις δυνατότητες που διαθέτουν κατασκευάζουν γκλίτσες, ρόκες, καλτσόδυνηα για το γνέσιμο του μαλλιού και το πλέξιμο της κάλτσας, «σκαφίδια» για το ζύμωμα του ψωμιού και «πινακωτές» για το «γύνωμα» (ανέβασμα, φούσκωμα) του ψωμιού, «καρδάρες» για το γάλα, «βεδούρες» για το γιαούρτι, «βουτσέλες» για το νερό, καθώς και βαρέλια, κάδους ή επιτραπέζια σκεύη, άλλοτε απλά και άλλοτε διακοσμημένα με αγίους, γοργόνες, θέματα από τον φυτικό ή ζωϊκό κόσμο κ.ά.

Ακόμη ακρόπρωρα καραβιών, γυναικείες φιγούρες -ολόκληρες ή μισές- στο φυσικό χρώμα του ξύλου ή χρωματισμένες και ανδρικές μορφές που παριστάνουν ιστορικά πρόσωπα είναι τα πολύ περιορισμένα έργα της ναυτικής ξυλογλυπτικής, τα οποία παρήγαγαν

στους ελληνικούς ταρσανάδες έμπειροι ξυλουργοί-ξυλογλύπτες. Το έργο των μαστόρων-οικοδόμων και ξυλογλυπτών ολοκληρώνουν οι λαϊκοί ζωγράφοι, αυτοδίδακτοι συνήθως, οι οποίοι δημιούργησαν τα έργα τους, ικανοποιώντας λατρευτικές ανάγκες, δογματικές υποχρεώσεις και καλλιτεχνικές τάσεις της εποχής τους.

Η μεταβυζαντινή εκκλησιαστική ζωγραφική, χωρίς να εγκαταλείπει τη βυζαντινή παράδοση, στρέφεται σε αλληγορικές απεικονίσεις, που επιχειρούν να καταστήσουν κατανοητές στον απλό άνθρωπο αφηρημένες έννοιες όπως αυτές του θεού, του καλού και του κακού, του κύκλου της ζωής, της αμαρτίας, του πειρασμού και της τιμωρίας και παράλληλα να πειτουργήσουν ως μηχανισμοί πρόληψης και φρονηματισμού. Τα θέματά τους παρμένα από τον φυσικό κόσμο (ζώα και φυτά), πραγματικά αλλά και φανταστικά (λιοντάρια, δράκοντες, πουλιά, άγγελοι και δαίμονες) εμπλουτίζουν την αυστηρή εκκλησιαστική ζωγραφική.

Οι ζωγράφοι, με την ευκολία που τους εξασφάλιζε ο χρωστήρας, αλλά και με συναίσθηση της καλλιτεχνικής αξίας του έργου τους, συνήθως χαράζουν με υπερφάνεια τα ονόματά τους, τον τόπο καταγωγής τους, αλλά και άλλα ενδιαφέροντα στοιχεία σε εμφανές σημείο του έργου τους. Έτσι γνωρίζουμε τον δημιουργό πολητών έργων και ονόματα προικισμένων αγιογράφων, όπως ο Χιονιαδίτης Παγώντης, που εργάσθηκε

στο Πόλιο τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα και έφερε νέο πνεύμα στην ως τότε εκκλησιαστική ζωγραφική με τις αυστηρές μορφές αγίων κατά τα βυζαντινά πρότυπα, εισάγοντας προσωποποιήσεις των εποχών και του χρόνου, αλληγορικές παραστάσεις, αλλά και τοπία και νεκρές φύσεις. Ακόμη ο Παναγιώτης Ζωγράφος, που αποτύπωσε σε εικόνα σκηνές από την Ελληνική Επανάσταση, όπως του τις περιέγραψε μια από τις σημαντικότερες μορφές του Αγώνα του 1821, ο στρατηγός Μακρυγιάννης, αλλά και ο Θεόφιλος Χατζημιχαήλ, ο οποίος δημιούργησε με αφέλεια τα έργα του πάνω σε κάθε είδους επιφάνεια (τοίχος, σανίδι, τενεκές, πανί, μουσαμάς), σε καφενεία, υπόστεγα και σπίτια της Μυτιλήνης και του Πηλίου. Οι ξυλογλύπτες, αντιθέτως, κυρίως λόγω δυσκολίας του υλικού τους, σπανίως χαράζουν την υπογραφή τους, ακολουθώντας το εκκλησιαστικό: «ων τα ονόματα Κύριος ίδεν». Έτσι, όπως παρατηρεί ο μελετητής Χάρης Κουτελάκης τα ονόματα των ξυλογλυπτών που αποτυπώνονται στα έργα τους είναι πολύ λιγότερα από εκείνα άλλων τεχνιτών, όπως π.χ. των ζωγράφων και των αργυροχρυσοχώρων.

Κοιτίδες ζωγράφων και ξυλογλυπτών υπήρξαν, μεταξύ άλλων, τα Μαστοροχώρια της επαρχίας της Κόνιτσας Ιωαννίνων γνωστά για τους τεχνίτες (μαστόρους) της πέτρας, αφού κατά την παροιμιακή έκφραση αυτοί

«έχτισαν τον κόσμο», και tous τεχνίτες που συμπλήρωναν τις οικοδομές, όπως ήταν οι ξυλουργοί (μαραγκοί) αλλά και οι ζωγράφοι, οι ξυλογλύπτες, οι ασημουργοί κ.λπ. Κοινότητες με περιορισμένες γεωργοκτηνοτροφικές ασχολίες, λόγω του ορεινού και άγονου εδάφους, αναγκάστικαν ιδίως σε περιόδους δημογραφικής αύξησης να στραφούν περισσότερο στην τεχνική εξειδίκευσης και μάλιστα ορισμένες από αυτές να ταυτιστούν με συγκεκριμένες τέχνες, που μεταβιβάζονταν κληρονομικά από πατέρα σε γιο. Έτσι η Βούρμπιανη και η Πυρσόγιαννη έδωσαν κυρίως τεχνίτες της πέτρας, οι Χιονιάδες ζωγράφους και τεχνίτες του ξύλου και το Τούρνοβο ξυλογλύπτες (ταλιαδόρους). Κατά τα τέλη του 18ου και σχεδόν ολόκληρο τον 19ο αιώνα, με την εγκατάσταση επήλιυδων, διωγμένων προφανώς από γειτονικές περιοχές (Μοσχόπολη, Κορυτσά) και δευτερευόντως από κάποια αξιοσημείωτη δημογραφική έκρηξη, τα συγκεκριμένα επαγγέλματα δίνουν διέξοδο στον ανδρικό πληθυσμό. Οι τέχνες αυτές δημιουργήσαν συγκεκριμένες τεχνικές και εξελίχθηκαν σε καλλιτεχνικά εργαστήρια. Έργα tous κοσμούν μεγάλο αριθμό δημόσιων και ιδιωτικών χώρων στην Ήπειρο, τη Μακεδονία, τη Θεσσαλία, τη Στερεά Ελλάδα αλλά και την Πελοπόννησο. Βεβαίως οι τεχνίτες αυτοί ταξίδευαν και στη Βαλκανική κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Ο εικοστός αιώνας θα διατηρήσει μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο τις επαγγελματικές δραστηριότητες των κατοίκων των χωριών αυτών και

τις συμπληρωματικές γεωργοκτηνοτροφικές ασχολίες, κυρίως των γυναικών, σε μια ισορροπία. Τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες αυτές οι τοπικές κοινωνίες αποδομούνται σχεδόν πλήρως. Όσον αφορά τουλάχιστον τα δύο χωριά Χιονιάδες και Τούρνοβο οι κάτοικοι tous τα εγκαταλείπουν και εγκαθίστανται σε αστικά αλλά και αγροτικά κέντρα (Ιωάννινα, Θεσσαλονίκη, Αγρίνιο, Τσοτίλη, Λάρισα κ.ά.). Πρόσφατα άρχισε η επιστροφή ορισμένων κατοίκων στους σχεδόν εγκαταλειμένους οικισμούς, που ανοικοδομούνται και αποκτούν τις προδιαγραφές για μονιμότερη κατοίκηση.

Το παρόν βιβλίο περιλαμβάνει δύο ερευνητικές εργασίες, οι οποίες έγιναν με διαφορετικές προσεγγίσεις. Η μελέτη για tous ξυλογλύπτες του Τουρνόβου ξεκίνησε από την υπογράφουσα, πριν από πολλά χρόνια. Ήταν μια επιτόπια έρευνα στο Επταχώρι Καστοριάς (όπου συνάντησε τον αείμνηστο ιερέα Κωνσταντίνο Σκαλιστή), στο πλαίσιο λαογραφικής αποστολής του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, που επεκτάθηκε στον Γοργοπόταμο και στις περιοχές, όπου εντοπίστηκαν μέλη της οικογένειας των Σκαλιστήδων-Ταλιαδόρων, που εξακολουθούσαν να ασκούν την τέχνη του ξύλου ως ξυλογλύπτες ή μαραγκοί. Έγινε καταγραφή των έργων που οι Τουρνοβίτες, σύμφωνα με προηγούμενη βιβλιογραφία και προφορικές μαρτυρίες, φιλοτέχνισαν και συγκεντρώθηκαν στοιχεία για τον τρόπο εργασίας, τη θεματολογία και τα σχέδια, βά-

σει των οποίων κατασκευάζονταν τα έργα αυτά. Από το αρχείο των δύο κυριοτέρων απογόνων των τεχνιτών ξυλογλυπτών, των αείμνηστων Γεωργίου Σκαλιστή στο Αγρίνιο και του ιερέα Κωνσταντίνου Σκαλιστή στο Επταχώρι Καστοριάς και του γιού του στο Τσοτίλι Βοΐου Κοζάνης αντλήθηκαν στοιχεία και σχέδια, τα οποία δημοσιεύονται εδώ. Επίσης επλήφθησαν πληροφορίες από τον αείμνηστο Χαράλαμπο Σκαλιστή.

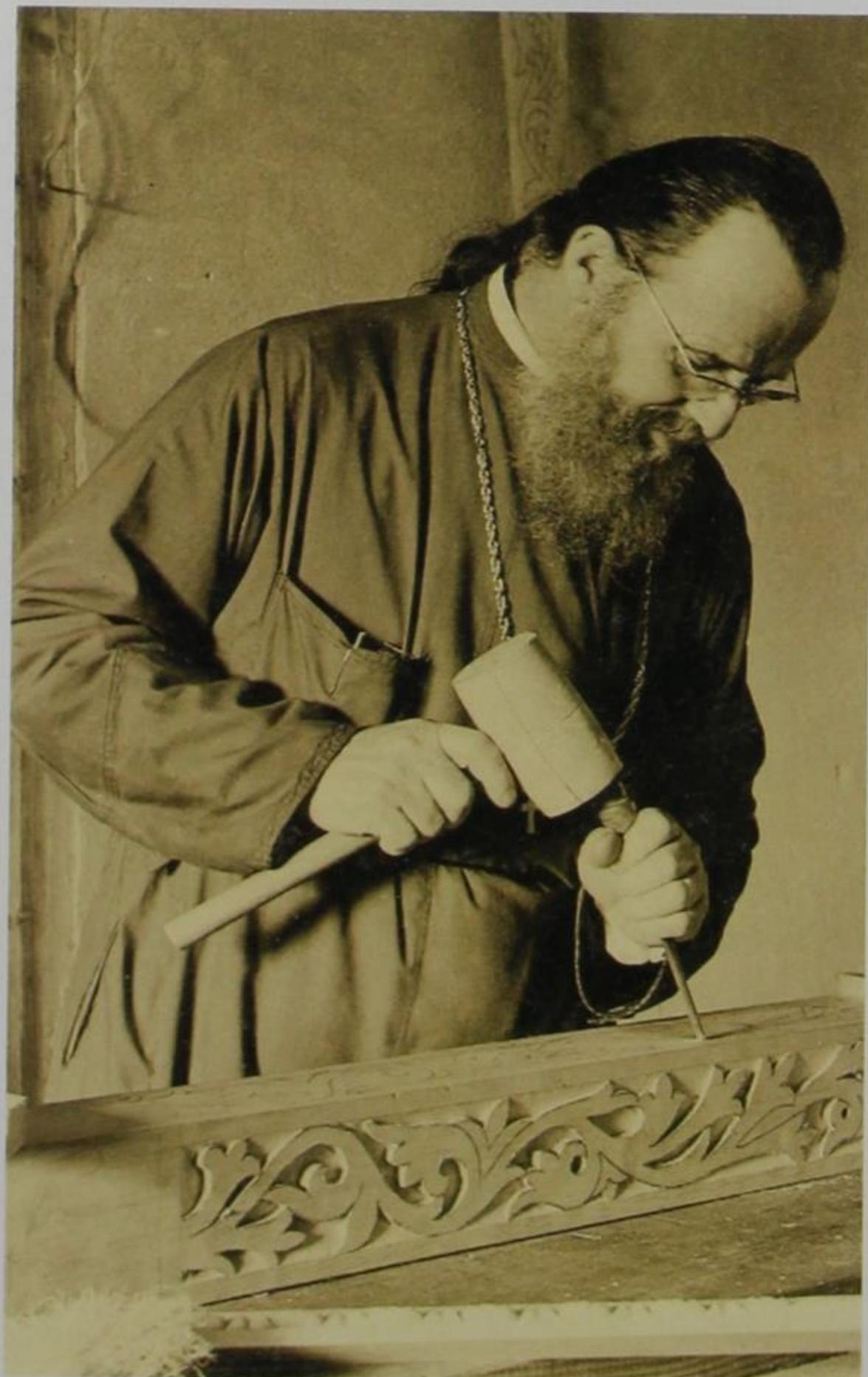
Δεν έγινε συστηματική φωτογράφιση των έργων που αποδίδονται στους συγκεκριμένους τεχνίτες. Φωτογραφήθηκαν ορισμένα από αυτά. Με το υπικό που συγκεντρώθηκε δημιουργήθηκε μια βάση δεδομένων, από την οποία, εφ' όσον εμπλουτισθεί με φωτογραφικό υπικό από το σύνολο των έργων, θα προκύψουν, εκτός από την παρούσα μικρή συμβολή στη μελέτη μιας ξυλογλυπτικής παράδοσης δύο τουλάχιστον αιώνων, και άλλες ειδικότερες μελέτες. Με την φωτογράφιση του συνόλου των τέμπλων που αποδίδονται στους ξυλογλύπτες του Τουρνόβου, εντός και εκτός της Επιλάδος, θα καταστεί δυνατή η κωδικοποίηση των διακοσμητικών θεμάτων και μορφών που χρησιμοποιήσαν οι συγκεκριμένοι καλλιτέχνες στα έργα τους. Επίσης θα μελετηθούν ασφαλέστερα θέματα τεχνοτροπίας, επιδράσεων κ.λπ. Με βάση αυτά τα στοιχεία θα αποδοθούν πολλά έργα σε συγκεκριμένους δημιουργούς, για τους οποίους υπάρχουν απλώς πληροφορίες.

Όσον αφορά στην έρευνα για τους ζωγράφους της

επαρχίας Κόνιτσας που δημοσιεύεται εδώ, θεωρώ ότι σχεδόν εξαντλεί το θέμα. Ο Κ. Γ. Σκούρτης με προσοχή και για πολλά χρόνια ερευνά, φωτογραφίζει, συγκρίνει και τεκμηριώνει με βιβλιογραφία, επιτόπια και αρχειακή έρευνα τα στοιχεία του για την καλλιτεχνική δραστηριότητα των ζωγράφων του χωριού Χιονιάδες και όχι μόνο. Έτσι παραδίδει στο αναγνωστικό κοινό ένα ολοκληρωμένο δημοσίευμα. Οι ζωγράφοι βεβαίως, όπως ήδη αναφέρθηκε, είχαν την καλή συνήθεια να χαράσσουν τα ονόματά τους και τον τόπο καταγωγής τους σε κάποιο σημείο του έργου τους και έτσι διευκολύνουν τον ερευνητή. Επιγραφές αναλυτικές ή και σύντομες με ονόματα και τόπους καταγωγής προσδιορίζουν χωρίς αμφιβολίες τον δημιουργό ενός έργου και απεικονίζουν τη δραστηριότητα των Χιονιαδιτών ζωγράφων στον χώρο, από την κοντινή τους Ήπειρο ως το Πήλιο. Τα έργα τους ξεπερνούν τον χρόνο δημιουργίας τους.

Οι ζωγράφοι αναλαμβάνουν να διακοσμήσουν αρχοντικά αιλῆα και τέμπλα και τοίχους ναών και ως αγιογράφοι να αντιγράψουν ή να δημιουργήσουν μορφές αγίων. Παρά το γεγονός ότι ακολουθούν ορισμένα πρότυπα και δύσκολα απομακρύνονται από αυτά, τα έργα τους χαρακτηρίζονται από φρεσκάδα και πρωτοτυπία.

Το παρόν βιβλίο αποτελεί μία στέρεη βάση για περαιτέρω έρευνες, συγκριτικές μελέτες και θεωρήσεις σε δύο βασικούς τομείς των παραδοσιακών τεχνών, την ξυλογλυπτική και ζωγραφική.

Παραδοσιακή ξυλογλυπτική και ξυλογλύπτες της επαρχίας Κόνιτσας

Κατά τη διάρκεια εντεταλμένης λαογραφικής αποστολής μας από το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών στον νομό Καστοριάς συναντήσαμε στο Επταχώρι Καστοριάς τον αείμνηστο ιερέα Κωνσταντίνο Σκαλιστή, όπου κατοικούσε και εργαζόταν. Καταγράψαμε τότε τα πρώτα στοιχεία για την οικογένεια Σκαλιστή από το Τούρνοβο (σήμ. Γοργοπόταμος) Κόνιτσας στο χειρόγραφο 4102 (σ. 123-138. Επταχώρι Καστοριάς, Αικ. Πολυμέρου, 1978). Από τότε πραγματοποιήσαμε πολλές αποστολές σε διαφορετικούς τόπους, όπου έχουν εγκατασταθεί οι απόγονοι των ξυλογλυπτών, και συγκεντρώσαμε στοιχεία για μια πρόδρομη τότε ανακοίνωση στο Δ΄ Συμπόσιο Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου, που οργανώθηκε από το ΙΜΧΑ της Θεσσαλονίκης στα Ιωάννινα τον Οκτώβριο του 1979 και στη συνέχεια για τη δημοσίευση «Οι ξυλογλύπτες του Τουρνόβου της Κόνιτσας»(Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, τ. ΚΕ' (1977-1980), Αθήναι 1982, σ. 290-302). Το υλικό εκείνο και όσα νέα στοιχεία προέκυψαν από τις μετέπειτα επιτόπιες έρευνες, κυρίως στην περιοχή του Αγρινίου, ενσωματώθηκαν στο παρόν βιβλίο. Η όλη έρευνά μας απέδωσε ενδιαφέροντα στοιχεία για τη δραστηριότητα της ομάδας των ξυλογλυπτών του Γοργοποτάμου της Κόνιτσας, με βάση τα οποία σημαντικά έργα της εκκλησιαστικής ξυλογλυπτικής αποκτούν ταυτότητα και άλλα απαιτούν περαιτέρω διερεύνηση.

Σε όσους συνέλαβαν με οποιοδήποτε τρόπο στην ολοκλήρωση της έρευνάς μας εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τον Πυρσογιαννίτη Βασίλη Παπαγεωργίου, τον συγγραφέα της μελέτης για τους Χιονιαδίτες ζωγράφους του παρόντος τόμου Κώστα Σκούρτη, τον ερευνητή Χρ. Μεράντζα, τον συνάδελφο ερευνητή Ευάγγελο Καραμανέ, την Γιαννούλα Καπλάνη, διευθύντρια του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, τον δημοσιογράφο από το Αγρίνιο Μάκη Γουβέλη, τους θεολόγους Παναγ. Κουτσούκη και Βασίλη Μυλωνά για το φωτογραφικό υλικό που ευγενικά μου παραχώρησαν. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στους υπεύθυνους του έργου Χαροπάτη Παπαϊωάννου και Γεράσιμο Παπαντζία για τη γενικότερη φροντίδα και την επιμονή τους για την ολοκλήρωση του έργου, αλλά και για την υπομονή τους, τον υπεύθυνο για την ωραία έκδοση Αθανάσιο Βακάλη και τον συζυγό μου, ερευνητή Παναγ. Καμπλάκη για τη συνολική φροντίδα του κειμένου και για τις συντροφικές φωτογραφίσεις των τέμπλων.

Είναι βέβαιο ότι χωρίς την αμέριστη βοήθεια των τελευταίων ξυλογλυπτών της οικογένειας Σκαλιστή του Γεωργίου, του Κωνσταντίνου (Παπα-Κώστα) και Χαράλαμπου η παρούσα μελέτη δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί. Τους την αφιερώνω.

Τέλος εάν δεν υπήρχε η ευκαιρία που μας έδωσε η Αναπτυξιακή Ηπείρου Α.Ε. της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Ιωαννίνων η μελέτη για τους ξυλογλύπτες του Γοργοποτάμου (Τουρνόβου) θα περίμενε μερικά χρόνια ακόμα.

Εικ. 1. Γενική άποψη Γορυόποταμου (Φωτ. Γρηγόριος Παπανώτης).

ΟΙ ΤΕΧΝΙΤΕΣ ΤΟΥ ΞΥΛΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΚΟΙΤΙΔΕΣ ΤΟΥΣ

Ηηπειρος, περιοχή κυρίως ορεινή και άγονη, υπήρξε, όπως είναι γνωστό¹, η κοιτίδα των περισσοτέρων τεχνιτών, οι οποίοι διέτρεχαν την Ελλάδα και τη Βαλκανική ασκώντας την τέχνη τους και κοσμώντας με την καλλιτεχνική τους δημιουργία τα σημαντικότερα μνημεία αλλά και τα αρχοντικά των ευκατάστατων κατοίκων της. Αυτοδίδακτοι αρχιτέκτονες, οικοδόμοι, γεφυροποιοί, λεπτουργοί (ξυλουργοί και ξυλογλύπτες), αγιογράφοι, ασπιμουργοί και χρυσοχόοι, καστερωτές (γανωτήδες), βαρελάδες, ραφτάδες - χρυσοραφτάδες, υλοτόμοι κ.λπ. ασκούσαν την τέχνη τους περιερχόμενοι τους τόπους, που είχαν ανάγκη από τις υπηρεσίες τους.

Οι τεχνίτες του ξύλου (ξυλογλύπτες, ταλιαδόροι) κατάγονταν κυρίως από την περιοχή του Γράμμου και της Βόρειας Πίνδου², όπου οι καλλιέργειες ήταν περιορισμένες και απ' όπου προμηθεύονταν άριστης ποιότητας ξυλεία κυρίως από κορμούς καρυδιάς³.

Πατρίδα τεχνιτών του ξύλου αλλά και της πέτρας, ήταν επίσης η Ντίμπρα⁴. Ακόμη οι ξυλογλύπτες των χωριών της Ανασελίτσας (σήμ. Βοΐου: Ζουπάνι (σήμ. Πεντάλιοφος), Ντόλος (σήμ. Βυθός), Δίλοφο, Βουχωρίνα, Αυγερινός κ.ά.), κυρίως μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, ασχολήθηκαν με την κατασκευή τέμπλων, εκκλησιαστικών επίπλων, όχι

1 Χώρος καταφυγής σε ταραγμένες περιόδους τα χωριά του Γράμμου, όπως και όλης της Πίνδου, ώθησαν τον ανδρικό πληθυσμό στην αναζήτηση εργασίας σε άλλους τόπους, προσφέροντας υπηρεσίες που εκεί είχαν ζήτηση. Ήταν αναδείχθηκαν σε εστίες επαγγελμάτων που ικανοποιούσαν όχι μόνο τις πρακτικές ανάγκες των πληθυσμών (οικοδόμοι, μαραγκοί, κατασκευαστές ή επιδιορθωτές εργαλείων) αλλά και τις πλατευτικές και καλλιτεχνικές αναζητήσεις τους. Στα άγονα χωριά έμεναν μόνον οι γυναίκες, που ασχολούνταν με την περιορισμένη γεωργία και κτηνοτροφία. Βλ. Βασίλης Νιτσιάκος, Από τη γεωργοκτηνοτροφική αυτάρκεια στην τεχνική εξειδίκευση, περ. Εκ Χιονιάδων, τ.6 (2003), σ. 4-6.

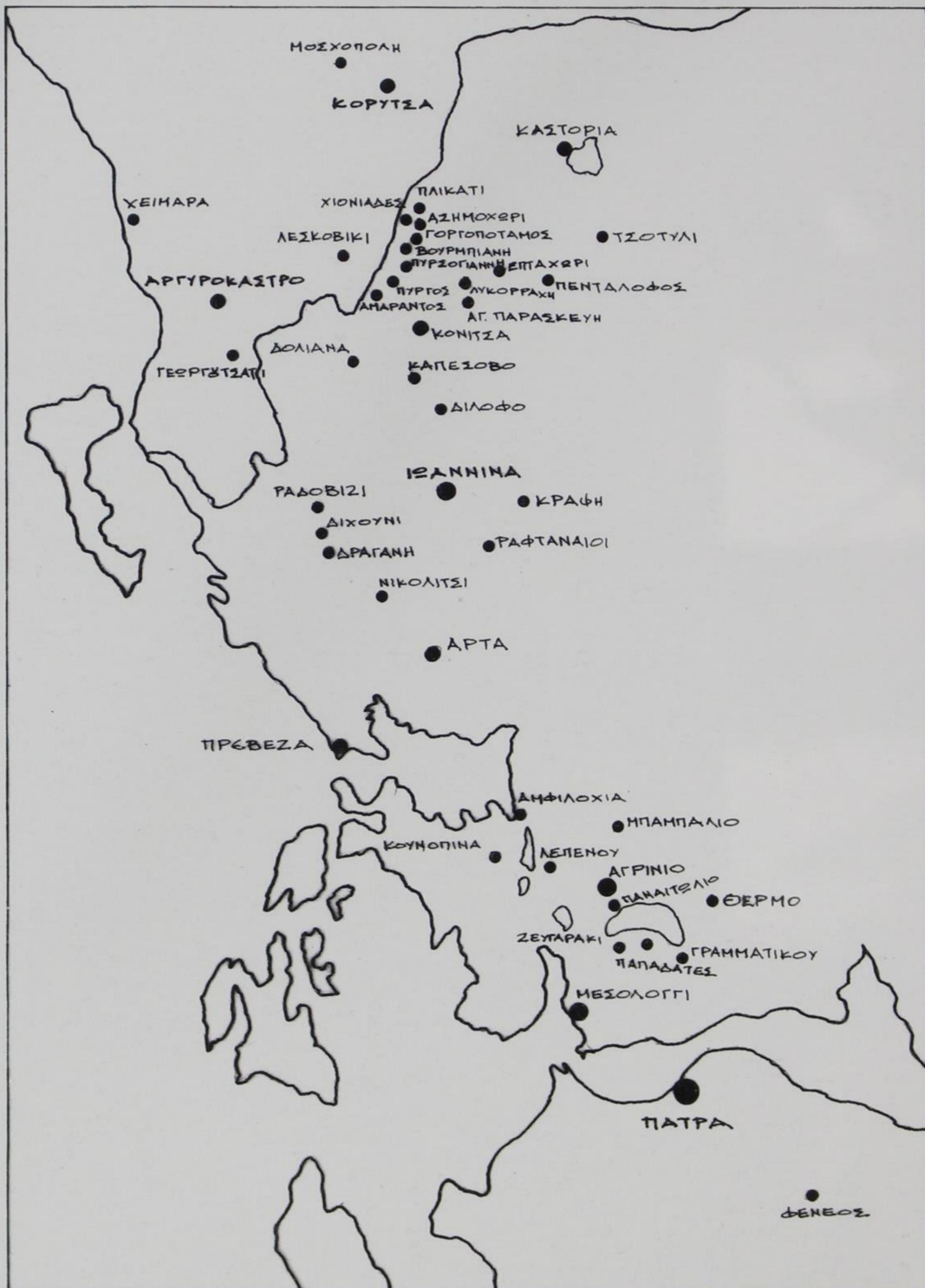
2 Φρίξος Τζόβας, Στην κόψη της Πίνδου (Οδοιπορικό), Ηπειρωτικό Ημερολόγιο, τ. Α' (1979), σ. 110, Τρ. Α. Σιούλης, Ηπειρώτες ξυλογλύπτες και «Μακεδονική» ξυλογλυπτική, Ηπειρωτ. Χρονικά, τόμ. 35 (2001), σ. 221-257.

3 Ευριπίδης Σούρλας, Η ξυλογλυπτική τέχνη στην επαρχία Κονίτσας, Ηπειρωτική Εστία, έτ. ΣΤ', τεύχ. 57 (1957), σ. 39.

4 Πόλη και περιοχή στα δυτικά της Δημοκρατίας των Σκοπίων, κοντά στα σύνορα με την Αλβανία, 70 χλμ. βΔ του Μοναστηρίου (Μπιτόλια). Περιοχή γνωστή παλαιότερα όχι μόνο για τους τεχνίτες της αλλά και για τη ροπή αρκετών κατοίκων της προς τον πλοστικό βίο. Απαντά ως τοπωνύμιο από τον μεσαίωνα και εξής με ποικιλία εκφοράς: Δίβρη, Δέβρα, Δέβραι (πληθ.), Δέβρη, Δεύρη σε πλογότερες γραφές και Ντίμπρα (Dibra), Ντέμπρα, Ντέμπρη (σερβ. Debar) σε πλακότερη μορφή. Ντερμπαλήδες είναι κυρίως Αλβανοί και πλιγότεροι Σλάβοι. Οι Ντιμπραλήδες ή Ντεμπραλήδες συνηθέστερα τεχνίτες εργάζονταν κυρίως στη Δυτική, Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία. Προπαντός εργάζονταν στη Θεσσαλονίκη. Ήταν το περίφημο τέμπλο στο χωριό Εμμανουήλ Παπάς Σερρών φιλοτεχνούσε ο «Κοσμάς Δέμπρελης, Τατλίδωρος» (Κώστας Δούφης, Κοινότητα Εμμανουήλ Παπά, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 41-42). Για τους Ντεμπραλήδες μαστόρους-κτίστες βλ. Βασ. Παπαγεωργίου - Αργ. Πετρονώτης, Ο Πυρσογιανώτης πρωτομάστορας Ζιώγας Φρόντζος και τα έργα του (μαστόροι και γεφύρια), στο: Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο. Εισηγήσεις στο Α' Επιστημον. Συμπόσιο (Κόνιτσα, 12-14 Μαΐου 1995), Κόνιτσα 1996, σ. 254-255, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

Εικ. 3. Σκαρίφημα χάρτη της Δυτ. Ελλάδας με τους κυριότερους τόπους εργασίας των ξυλογλυπτών του Γοργοποτάμου.

Σελ. 12-13. Εικ. 2. Τμήμα τοπογραφικού και τοπωνυμικού χάρτη της επαρχίας Κόνιτσας Ηπείρου, σχεδιασμένος και συνταγμένος από τον Χαρ. Ν. Ρεμπέλη (Χαρ. Ν. Ρεμπέλη, Κονιτσιώτικα, Αθήναι 1953, σ.1).

μόνο της περιοχής, αλλά και στα Σέρβια, στην Καστοριά, στο Άγιον Όρος και στη Θεσσαλία μέχρι το 1934. Μεταξύ αυτών διακρίνονται ο Κώστας Μπίμπος και τα παιδιά του Κοσμάς και Γιάννης, ο Τάκης Μπιτράκας, ο Κώστας Αμάραντος, ο Γιάννης Σπανός από τον Βιθό Βοΐου Κοζάνης⁵ κ.ά.

Η ανάπτυξη της ξυλογλυπτικής, ιδιαίτερα της εκκλησιαστικής, ξεκινώντας από τον 17ο ήδη αιώνα κορυφώνεται στη στεριανή Ελλάδα με την κατασκευή εξέργων και αναγλύφων τέμπλων από τις αρχές και τα μέσα του 18ου μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα⁶. Τα έργα αυτής της περιόδου κοσμούν τους ναούς⁷, αλλά και τα αρχοντικά μικρών και μεγάλων οπειρωτικών και γενικά βορειοελληνικών χωριών και αστικών κέντρων, όπως τα Ιωάννινα, η Πρέβεζα, η Χειμάρρα, η Πρεμετή (Βλ. Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Η τέχνη στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο. Μεταβυζαντινή τέχνη (1430 - 1913). Η μεταβυζαντινή τέχνη στη Βόρεια Ήπειρο. Ήπειρος, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού, Αθήνα 1997, σ. 318-337), η Καστοριά⁸, η Λάρισα, ο Βελβενδός⁹, το Πήλιο αλλά και η Στενήμαχος, η Φιλιππούπολη¹⁰ της Βόρειας Θράκης, καθώς και ναούς σε πόλεις της Πελοποννήσου, Στερεάς Ελλάδας, Θεσσαλίας¹¹ και το Άγιον Όρος¹².

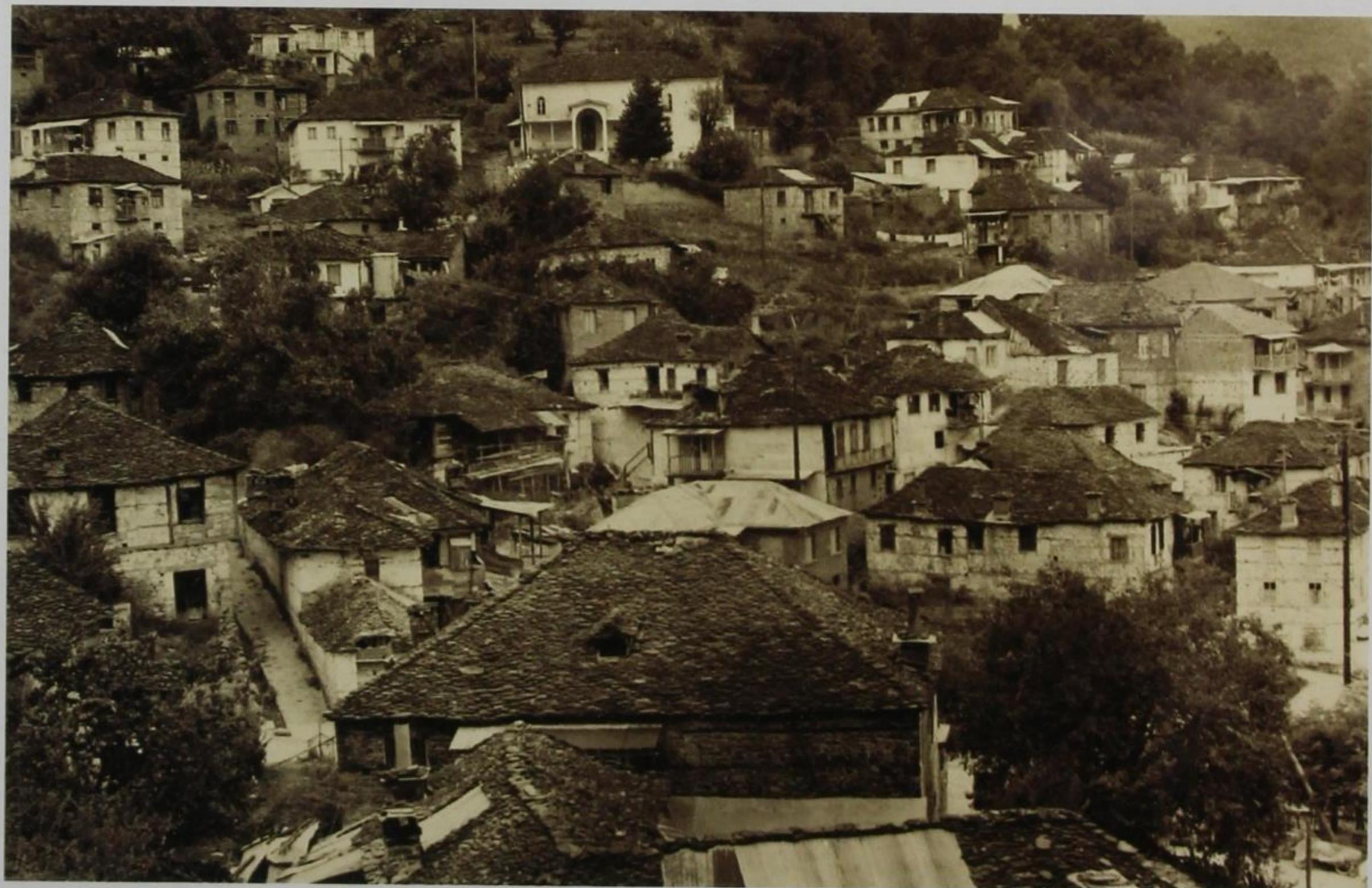
Η Μοσχόπολη, πόλη με πλούτο, καλλιτεχνική και πνευματική ζωή κατά τον 18ο αιώνα διακρίνεται, πριν από την

καταστροφή της (1769), για τα μνημεία της. Όπως γράφει ο Ευλόγιος Κουρίτας, «όσοι έτυχε ν' αξιωθώσι να ίδωσι προ της καταστροφής τα μνημεία της βυζαντινής τέχνης εθαύμαζον το καλλιτεχνικόν των Μοσχοπολίτων αίσθημα, οίτινες διά την ανέγερσιν τούτων και την πολυτελή διακόσμησιν ουδεμιάς εφείδοντο δαπάνης, μεταπεμπόμενοι αρχιτέκτονας και ζωγράφους. Τον θαυμασμόν και την κατάπληξιν επροκάλουν ιδίως τα επίχρυσα εκείνα τέμπλα, τα θαυμασίως λεπτουργημένα επάνω εις ξύλον καρυδιάς, οι ξυλογλυπτοί άμβωνες, οι θρόνοι των αρχιερέων, τα διαμερίσματα των ψαλτών και τα σταύρια των προυχόντων. Η ξυλογλυπτική... έφθασε κατά τας αρχάς του ΙΗ' αιώνος εις το κατακόρυφον αυτής σπηλίαν και εφιλοτέχνησαν εις μικρούς και μεγάλους ναούς τέμπλα ευγενεστάτης μορφής»¹³. Μετά την καταστροφή της οι φυγάδες Μοσχοπολίτες πωλούν εξαιρετικής τέχνης ξύλινο τέμπλο στους κατοίκους της Βλάστης (Μπλάτσι) Κοζάνης, το οποίο κοσμεί τον εκεί ναό του Αγίου Νικολάου. Σύμφωνα με το πωλητήριο, που έγραψεται στο αρχείο της Μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης, το τέμπλο πουλήθηκε για την εξόφληση χρεών της πατρίδος των Μοσχοπόλεων¹⁴. Όμοιας τέχνης φέρεται να είναι το τέμπλο του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Βελβενδού και το επιχρυσωμένο τέμπλο του ναού του Αγίου Γεωργίου της Εράτυρας (τ. Σέλιτσας) Βοΐου και του ναού του Αγίου Νικολάου της πόλεως Κοζάνης¹⁵.

- 5 Ιω. Παπατσιούμας, Οι ξυλογλύπτες της Ανασελίτσας, Μακεδονική Ζωή, έτ. 21 (1986), τεύχ. 236, σ. 32-34. Από τη Σιάτιστα ήταν ο ξυλογλύπτης Παύλος Δ. Ταχμιντζής (1872-1964), ο οποίος φιλοτέχνησε τον άμβωνα του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Δημητρίου Σιάτιστας, τον οποίο εθαύμασε και επαίνεσε ο αρχιτέκτονας Αριστοτέλης Ζάχος, («Σιάτιστέων Μνήμη»). Λεύκωμα του Συλλόγου Σιάτιστέων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 139).
- 6 Για την εξέλιξη των ξυλογλυπτών τέμπλων της Ήπειρου. Βλ. Ευστράτιος Τσαπαρής, Ξυλόγλυπτα τέμπλα Ήπειρου 17ου-α' ημίσεως 18ου αι., Αθήναι 1980. Ο ίδιος, Το ξυλογλυπτό τέμπλο στην Ήπειρο κατά το β' μισό του 18ου αιώνα. Ο ίδιος, Το τέμπλο της Αγίας Σοφίας Άρτας, Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Άρτης «Ο Σκουφάς», Άρτα 1986.
- 7 Βλ. την διατριβή του Τριαντ. Δ. Σιούλη, Ο ξυλογλυπτός διάκοσμος των εκκλησιών στην Ήπειρο και οι τεχνίτες του ξύλου. Μεταβυζαντινή περίοδος, έκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 2008, κυκλοφορήθηκε όταν το κείμενό μας είχε παραδοθεί στο τυπογραφείο. Την αξιοποίησαμε όσο μας επέτρεψε ο τυπογραφικός χρόνος.
- 8 Σ. Βόρειος (Μάξιμος), Τα παμπάλαια αρχοντόσπιτα της Καστοριάς, της Σιάτιστας και της Κοζάνης, εφημ. «Η Βραδυνή», έτ. 12 (1936), αρ. 4024, 13-4-1936, σ. 4. Γ. Α. Μέγας, Τα αρχοντικά της Σιάτιστας, «Σιάτιστέων Μνήμη» (Λεύκωμα Συλλόγου Σιάτιστέων Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 1972, σ. 81. Απ. Δούκας Σαχίνης, Το αρχοντικό του Νεράτζη Αιβάζη (Λαογραφικό Μουσείο Καστοριάς), 1977, σ. 35-36.
- 9 Οι ταλαιπώροι κατασκεύασαν πόρτες, παράθυρα, έπιπλα, κασέλες, αλλά και τέμπλα (Αθηνά Τζινίκου-Κακούλη, Λαογραφικοί αντίτιτοι του Βελβενδού, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 174-181. Απ. Δούκας Σαχίνης, Το αρχοντικό του Νεράτζη Αιβάζη (Λαογραφικό Μουσείο Καστοριάς), 1977, σ. 35-36.
- 10 Ήπειρώτες τεχνίτες -ιδιαίτερα από το Τούρνοβο- ήταν οι ξυλογλύπτες και διακοσμητές των ναών των ελληνικών παροικιών στη Βουλγαρία (Ευριπίδης Σούρλας, Η ξυλογλυπτική τέχνη στην επαρχία Κούτσους, Ήπειρωτική Εστία, έτ. ΣΤ', τεύχ. 57 (1957), σ. 41).
- 11 Νέστωρ Μπούμπουλης, Μνήμες από το Βαλτεσινό [Γορτυνία] και τα γύρω χωριά, Αθήναι 1978, σ. 541, όπου αναφέρεται ότι το έξεργο, εξαιρετικής τέχνης, ξυλόγλυπτο τέμπλο της Παναγίας των Μαγουλιάνων το κατασκεύασε ο Ήπειρώτης Χριστόδουλος, ο οποίος πληρώθηκε γι' αυτό ένα φέσι χρυσά νομίσματα. Λέγεται ότι ο ίδιος είχε κατασκεύασει ανάλογο τέμπλο στο Γαλαξείδι. Ανάλογη παράδοση αναφέρεται στην φιλοτέχνηση του τέμπλου του ναού του Αγίου Δημητρίου Αετού Τριφυλίας, τεραστίων διαστάσεων, από ξύλο καρυδιάς κατά το πρότυπο του ναού του αγίου Αθανασίου Ιωαννίνων (Ιφιγένεια Γκότση, Αποκριάτικα έθιμα του Αετού Τριφυλίας, περ. Τριφυλιακή Εστία, χρ. Ε', τεύχ. 25 (1979), σ. 73, Επίσης το τέμπλο του καθολικού της μονής Αγάθωνος Υπάτης Φθιώτιδος, το οποίο με φροντίδες του πγουμένου Γερμανού μεταφέρθηκε από την μονή Αγίου Γεωργίου Νεράιδας (Ζαπουνά) αποδίδεται στον Ήπειρώτη Νικόλαο, ο οποίος κατασκεύασε και το τέμπλο του ναού του Αγίου Νικολάου Γαλαξείδιου (Νικ. Θ. Σολόπουλος, Μονή Αγάθωνος Υπάτης, Μαρούσι 1978, σ. 45-46). Επίσης λέγεται ότι κατασκεύαστηκε στα Ιωάννινα το «εξόχου τεχνικής και ωραιότητος τέμπλο» του ναού των Παμμεγίστων Ταξιαρχών στο χωριό Μπλήσι Πηλίου. (Ασπασία Ν. Σακελλαρίου, «Έκφραση» του εν Μπλέαις του Πηλίου Όρους ναού των Παμμεγίστων Ταξιαρχών και των Αγίων Πάντων, Αθήναι 1977, σ. 45).
- 12 Μανόλης Χατζηδάκης, Ο ζωγράφος Ευφρόσινος, Κρητικά Χρονικά, τ. 10 (1956), σ. 281.
- 13 Ευλόγιος Κουρίτας, Λαυριώτης, Η Μοσχόπολη και η Νέα Ακαδημεία αυτής, Θεολογία, τ. 12 (1934), σ. 154.
- 14 Ζήκος Τσίρος, Η Βλάστη (τ. Μπλάτσι Κοζάνης), Θεσσαλονίκη 1964, σ. 149-150.
- 15 Μιχ. Καλινδέρης, Ενθυμήσεις, επιγραφή, παραδόσεις κ.π. εφημ. «Βόρειος Ελλάς», Κοζάνη, έτ. 11(1937-38), αρ. 54, 19-12-1937, σ. 1. Βλ. και E. N. Τσιγαρίδας - K. Λοβέρδου - Τσιγαρίδα, Αρχαιολογικές έρευνες στον Βελβενδό Κοζάνης, Μακεδονικά, τ. 22 (1982), σ. 309-328.

Εικ. 4. Σημερινή άποψη του χωριού Γοργοπόταμος.

Εικ. 5. Άποψη του χωριού Γοργοπόταμος. Φωτ. περ. 1930.

Οι τεχνίτες, όχι μόνον οι ξυλογλύπτες, έκινούσαν στις αρχές της άγοιξης, συνήθως μετά την Καθαρά Δευτέρα¹⁶, από τα χωριά τους, τα γνωστά μαστοροχώρια¹⁷ Πυρσόγιαννη, Βούρμπιανη, Λεσκάτσι (σήμ. Ασημοχώρι), Ζέρμα (σήμ. Πλαγιά), Κάντσικο (σήμ. Δροσοπηγή), Κεράσοβο (σήμ. Αγία Παρασκευή), Τούρνοβο, Χιονιάδες, Πλικάτι, Λαγκάδα κ.ά., για να αναζητήσουν εργασία στον ευρύτερο χώρο της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Θράκης, στην Παλαιά Ελλάδα, καθώς και στην Αλβανία, στη Μικρά Ασία, στη Σερβία και στη Βουλγαρία, και επέστρεφαν αργά το φθινόπωρο. Η εξειδίκευση κατά χωριό σε επαγγέλματα που είχαν σχέση με την οικοδομική διευκόλυνε την ευχερέστερη εξεύρεση εργασίας.

Το Τούρνοβο, ο σημερινός Γοργοπόταμος, στις πλαγιές του Γράμμου¹⁸, φημισμένο για τα φασόλια-γύγαντες, που είναι πολύ βραστερά και νόστιμα, υπήρξε κατά το παρελθόν κοιτίδα τεχνιτών του ξύλου, ξυλουργών και ξυλογλυπτών¹⁹. Οικισμός πολυάνθρωπος κατά τον 19ο αιώνα, παρουσιάζει εικόνα παρακμής τις δεκαετίες μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Έτσι ενώ το Τούρνοβο του 1856 έχει 96 χριστιανικές οικογένειες (στέφανα) και 316 κατοίκους και το 1874 έχει 91 χριστιανικές οικογένειες και 546 κατοίκους^{19a}, το 1981 έχει μόνο 91 κατοίκους και το 1991 μόνον 73 σύμφωνα με τις απογραφές^{19b}. Αυτό σημαίνει ότι οι κάτοικοι είναι πολύ λιγότεροι και οπωσδήποτε δεν ασκούν τα παραδοσιακά τους επαγγέλματα του ξυλουργού και ξυλογλύπτη. Έχουν περιορισθεί στη γεωργία και την κτηνοτροφία. Και αυτό επειδή μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και τα εσωτερικά πολεμικά γεγονότα που ακολούθισαν, στο επίκεντρο των οποίων βρέθηκε η περιοχή τους, οι περισσότεροι τεχνίτες εγκαταστάθηκαν οριστικά στους τόπους της εργασίας τους, όπου οι περισσότεροι έπαψαν να ασκούν το παραδοσιακό επάγγελμά τους. Τα τελευταία χρόνια αρκετοί επιστρέφουν στο χωριό για να ανοικοδομήσουν το πατρικό τους σπίτι για τις λίγες ημέρες διακοπών του καλοκαιριού. Έτσι ο Γοργοπόταμος απέκτησε νέα όψη και, έστω για τους καλοκαιρινούς μήνες, κάποια ζωντάνια.

Οι ξυλουργοί-μαραγκοί από την γειτονική Πυρσόγιαννη ακολουθούσαν τις ομάδες των μαστόρων-κτιστών και

άφοσαν αξιόλογα έργα σε όλο τον βαλκανικό χώρο. Ο Γιώργος Περώνης και ο γιός του Γιαννούλης έφθασαν μέχρι την Καύκασο. Ο Γιαννούλης δούλεψε στο Μοναστήρι (Μπιτόλια) της πρώην Γιουγκ. Δημοκρατίας της Μακεδονίας και στην Αλβανία. Διακρίθηκε στην κατασκευή μιναρέδων. Πέθανε στην Πυρσόγιαννη στις αρχές του 20ού αιώνα. Ονομαστοί Πυρσογιανώτες μαραγκοί ήταν οι Παγναίοι (Παγώνηδες), οι Ντουκαίοι (Δούκας) και ο Χαράλαμπος Σγολόμπης. Από τους νεότερους αναφέρονται ο Στέφανος Δούκας, ο Βασίλης Περώνης και ο γιός του Διονύσης, που δούλεψαν στη Σπάρτη, στο Ξυλόκαστρο Κορινθίας και στην Ήπειρο²⁰.

Από τους παλαιότερους τεχνίτες, οι ξυλογλύπτες του Τουρνόβου ήταν φημισμένοι ανάμεσα στους ομοτέχνους τους από την Ήπειρο, τη Δυτ. Μακεδονία και την περιοχή του Ασπροποτάμου²¹ και τα έργα τους κοσμούν σημαντικό αριθμό ναών και αρχοντικών της Βαλκανικής. Η ακτινοβολία της ξυλογλυπτικής τέχνης των ταλαιδόρων του Τουρνόβου δεν περιωρίστηκε μονάχα στην Ήπειρο από τον Αμβρακικό μέχρι την Πρεμετή και το Αργυρόκαστρο, αλλ' επεκτείνεται και στη Δυτική Μακεδονία, στη Θεσσαλία, στη Θράκη και σε πολλά νησιά. Δείγματα της υπέροχης τέχνης των ξεπέρασαν και τα όρια της Ελλάδος, δεδομένου ότι στολίζουν εκκλησίες και στη Βουλγαρία, στη Σερβία, στην Αλβανία και στη Ρουμανία. Πολλές εκκλησίες της Φιλιππούπολης και της Στενημάχου της Βουλγαρίας ανακαινίστηκαν με έρδα των εκεί ελληνικών κοινοτήτων και με Ήπειρωτες τεχνίτες κατά τον 18ο και 19ο αιώνα, πριν οι ελληνικές και ακμάζουσες αυτές περιοχές περιέλθουν στην βουλγαρική κυριαρχία.

Στη δημοσιεύμενη στον παρόντα τόμο μελέτη του ο Κώστας Σκούρτης αναφέρεται σε επώνυμους ξυλογλύπτες από τους γειτονικούς επίσης Χιονιάδες και σε έργα τους που δεν ήσαν ως τώρα γνωστά²². Η έρευνα σε πλαθάνοντα ακόμη αρχεία και μνημεία θα μας δώσει ακριβέστερη και πληρέστερη εικόνα για τη δραστηριότητα των καθηλιτεχνών του ξύλου στον ευρύτερο χώρο της Βαλκανικής.

16 Θέμις Χατζηγεωργίου, *Η αποδημία των Ηπειρωτών*, Αθήναι 1958, σ. 62-63. Πρβλ. Απόστ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας* (1354-1833), Θεσσαλονίκη 1969, σ. 353. Παν. Καμπλάκης, *Ο Μάρπης του ξενιτεμού*, Το μαρτιάτικο ταξίδι των μαστόρων. Προετοιμασία και έθιμα της αναχώρησης, εφημ. «Η Καθημερινή», Επτά Ημέρες, τ. ΜΗ', Μάρτιος 2001, σ. 30-31. Ο ίδιος, *Ο Αι-Δημήτρης της επιστροφής. Ο γυρισμός των παραδοσιακών μαστόρων στις οικογενειακές εστίες*, εφημ. «Η Καθημερινή», Επτά Ημέρες, τ. Ν', Οκτώβριος 2001, σ. 114-116.

17 Χρίστος Σούλης, *Τα κουδαρίτικα των Χουστιαροχώριων της Ηπείρου*, Ηπειρωτικά Χρονικά, τ. 5(1930), σ. 162. Σήμερα τα χωριά αυτά της Κόνιτσας ανήκουν στον καποδιστριακό δήμο Μαστοροχώριων.

18 Σωτήρης Π. Τουφίδης, *Η Κόνιτσα και τα χωριά της*. Τουριστικός οδηγός. Θεσσαλονίκη 1978, σ. 61. Βλ. και www.mastorohoria.gr

19 Ξυλογλύπτες και μαραγκοί, περ. Αρμολόη, τεύχ. 7 (1979), σ. 22-23.

19a Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τ. II, Αθήναι 1875, σ. 339. Πρβλ. Ευάγγ. Π. Δημητριάδης, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και πολεοποιητικός χώρος. Είκοσι οικισμοί της επαρχίας Κόνιτσας Ηπείρου*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 95-98.

19b Χαρ. Γ. Γκούτος, *Η επαρχία της Κόνιτσας και η Μόλιστα επί Τουρκοκρατίας*, Αθήναι 2003, σ. 23.

20 Angeliki Hadjimihali, *La sculpture sur bois*, Athènes 1950, σ. 16 κέξ. Πρβλ. Κίτσου Μακρή, *Ξυλογλυπτική*, στον τόμο: *Νεοελληνική Χειροτεχνία*, έκδ. Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήναι 1969, σ. 50.

21 Angeliki Hadjimihali, όπ. π., σ. 17-18. Ευρ. Σούρλας, *Η ξυλογλυπτική τέχνη στην επαρχία Κονίτσας*, Ηπειρωτική Εστία, 6 (1957), σ. 41. Κώστας Σκούρτης, *Ξυλόγλυπτες και ζωγραφιστές κασέλες από τους Χιονιάδες της Ηπείρου*, περ. «Εκ Χιονιάδων», Αθήναι 2004.

22 Κώστας Σκούρτης, *Ξυλόγλυπτες και ζωγραφιστές κασέλες από τους Χιονιάδες της Ηπείρου*, περ. «Εκ Χιονιάδων», Αθήναι 2004. Kai στον παρόντα τόμο, σ. 172-175.

EIK. 6. Νικόλαος Σκαλιστής.

Η έρευνα για την οικογένεια Σκαλιστή - Ταλιαδόρου

Τα στοιχεία που διαθέτουμε μέχρι τώρα για τους ξυλογλύπτες του Γοργοποτάμου προέρχονται από πολύτιμερη και μακρόχρονη επιτόπια έρευνα στην περιοχή της Κόνιτσας (το καλοκαίρι του 1978) και όπου έχουν εγκατασταθεί (Δυτική Μακεδονία, Αιτωλοακαρνανία, Θεσσαλία, Ήπειρο κ.α.) απόγονοι της οικογένειας Σκαλιστή²³, που συνεχίζουν την πάνω από δύο αιώνες οικογενειακή παράδοση στην ξυλογλυπτική. Η μελέτη στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στις διασταυρωμένες πληροφορίες, που με προθυμία μιας έδωσαν οι αδελφοί Σκαλιστή Γεώργιος, Χαράλα-

μπος και Κωνσταντίνος, ιερέας και ξυλογλύπτης, στο Επταχώρι της Καστοριάς. Συνεπικουρεί η υπάρχουσα ισχνή βιβλιογραφία με τα αξιόλογα παλαιότερα έργα της λαογράφου Αγγελικής Χατζημιχάλη, του δημοσιογράφου Κ. Φαλτάτης και του τοπικού λογίου της περιοχής Κόνιτσας Ευριπίδη Σούρλα και τις νεότερες σχετικές μελέτες των Ευστρ. Τσαπαρή και Τρ. Απ. Σιούλη.

Σύμφωνα με τα ως τώρα στοιχεία οι ξυλογλύπτες του Γοργοποτάμου ανήκαν κυρίως σε μια ευρύτερη οικογένεια με το επώνυμο Σέχης^{23a}. Μια δεύτερη οικογένεια ξυλογλυπτών με το επώνυμο Βούρης²⁴ φέρονται, σύμ-

23 Με συγκίνηση ανακαλώ στην μνήμη μου τον Χαράλαμπο Σκαλιστή, που με προθυμία δέχθηκε να απαντήσει στις ερωτήσεις μου και να μου παραχωρήσει σχεδιογραφήματα έργων του, όπως επίσης και τον Γεώργιο Σκαλιστή, ξυλογλύπτη και επιπλοποιό στο Αγρίνιο, για τις πληροφορίες που μου έδωσε, γραπτά και προφορικά, για την οικογένεια Σκαλιστή, καθώς και για τα σχεδιογραφήματα και τις φωτογραφίες, που μου παραχώρησε. Επίσης ενθυμούμαι πάντα τον Κωνσταντίνο Σκαλιστή, που συμπλήρωσε τις πληροφορίες μου κατά τις επισκέψεις μου στο εργαστήριό του στο Επταχώρι της Καστοριάς και στο επιπλοποιείο του γιού του στο Τσατίλι Βοΐου.

23a Όσον αφορά στην οικογένεια Σέχη ή Σιάχα ή Σκαλιστή φαίνεται ότι δεν υπάρχουν σαφή στοιχεία. Οι πληροφορίες που διασώζει ο Γ. Πλατάρης (*Διορθώσεις*, σ. 336-344) είναι σπουδαϊκές, αλλά δεν συμφωνούν με όσα γνωρίζουμε για την οικογένεια τόσο από παλαιότερες πηγές, όσο και από προφορικές μαρτυρίες. Για το θέμα βλ. και Τρ. Απ. Σιούλης, Ο ξυλόγλυπτος διάκοσμος των εκκλησιών στην Ήπειρο και οι τεχνίτες του ξύλου. Έκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 2008, σ. 312.

24 Βλ. και «Ξυλογλύπτες και μαραγκοί», περ. Αρμολόι, τεύχ. 7 (1979), σ. 22. Το 1892 μνημονεύεται ο Ιωάννης Δημητρίου Βούρης (*Μπούρης*, *Μπούρας*), αδελφός του ζωγράφου Ζήση Βούρη, ως μουχτάρης (πρόεδρος) στους Χιονιάδες. Βλ. και Τρ. Απ. Σιούλης, δ.π., σ. 311-312.

φωνα με την οικογενειακή παράδοση των Σκαλιστών, ως μακρινοί συγγενείς της οικογένειας Σέχη και είχαν ως κύριο επάγγελμα την ξυλουργική και δευτερευόντως την ξυλογλυπτική. Συγγενής, από μπέρα, και μαθητής τους ήταν ο Θεμιστοκλής Παπαγεωργίου (1870 - 1940), ο οποίος δεν άφησε διάδοχο στην τέχνη του. Με δεδομένο ότι η μεταβίβαση της τέχνης γινόταν αποκλειστικά στο πλαίσιο της οικογένειας δικαιολογείται η εμμονή των τριών αδελφών Σκαλιστή στην άποψη ότι η τέχνη της ξυλογλυπτικής είναι αποκλειστικά προνόμιο της οικογένειάς τους^{24a}.

Πρόκειται για μια τέχνη που ασκεί η οικογένεια Σέχη-Σκαλιστή και σ' αυτήν μυούνται συγγενείς από τις οικογένειες Βούρη και Παπαγεωργίου^{24b}.

Η οικογένεια Σέχη ζει στον Γοργοπόταμο του ιλαρίου από το τέλος του 18ου αιώνα. Ορισμένα μέλη της εμφανίζονται με το επώνυμο Ταλιαδόρος-Ταλιαδούρος²⁵ ή Σκαλιστής. Η διαφοροποίηση αυτή οφείλεται προφανώς στην τελειοποίηση του επαγγέλματός τους με την μετεκπαίδευση του Βασιλείου Σκαλιστή (1881-1943) στη Φλωρεντία της Ιταλίας. Από τα Δημοτολόγια και τις προφορικές μαρτυρίες των κατοίκων της τέως κοινότητας Γοργοποτάμου και των απογόνων της οικογένειας Σκαλιστή προκύπτει το γενεαλογικό δένδρο για την εν λόγω οικογένεια από τα τέλη του 18ου αι. (εικ. 7).

Ο Αναστάσιος, γνωστός ως Μαστρο - Τάσης, έζησε από τα τέλη του 18ου ώς τα μέσα του 19ου αιώνα. Παιδιά του ήταν ο Κωνσταντίνος, γνωστός ως Κωτούλης, ο Ιωάννης και ο Δημήτριος. Ο τελευταίος διατήρησε και το επώνυμο Σέχης²⁶. Και οι τρεις έζησαν και εργάσθηκαν περίπου μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα.

Ειδικότερα ο Κωτούλης, σύμφωνα με την προφορική παράδοση, ήταν μεγάλος καλλιτέχνης και ιεροψάλτης²⁷. Από τα πέντε παιδιά του μόνο ο Βασίλειος (1881-1943), γνωστός ως Βασιλάκης, συνέχισε την οικογενει-

ακή καλλιτεχνική παράδοση, την οποία μετέδωσε στα τρία παιδιά του, που ασχολήθηκαν επαγγελματικά με την ξυλογλυπτική. Από αυτά ο Κωνσταντίνος, ιερέας και ξυλογλύπτης, έζησε και εργάσθηκε κυρίως στο Επταχώρι Καστοριάς. Ο Γεώργιος άσκησε το επάγγελμα του ξυλογλύπτη και επιπλοποιού στο Αγρίνιο Αιτωλοακαρνανίας. Τα παιδιά του πειτουργούν μέχρι σήμερα εργαστήριο επίπλων. Μαζί του έμαθε την τέχνη της ξυλογλυπτικής την οποία εξακολουθεί να ασκεί στην περιοχή του Αγρινίου ο ανεψιός του Δημ. Γράβος.

Ο Χαράλαμπος ή Λάμπρος ύστερα από περιπλάνηση μεταξύ Γοργοποτάμου, Ιωαννίνων, Αγρινίου και Αθηνών, με μία περιπετειώδη ζωή, είχε εγκατασταθεί τα τελευταία χρόνια και εργάζόταν στα Ιωάννινα. Υπήρξε ο πιο πιστός στην καλλιτεχνική παράδοση της οικογένειας, χωρίς ωστόσο να μπορεί να φθάσει τα καλλιτεχνικά επιτεύγματα των προγόνων του.

Ο Ιωάννης δίδαξε την τέχνη στον γιό του Νικόλαο (1884-1963, εικ. 6) και ο Δημήτριος στον γιό του Μάρκο, που παντρεύτηκε και έζησε στο Δίλοφο (παλ. Σοποτσέλη) του Ζαγοριού και εργάσθηκε κυρίως στα Ζαγοροχώρια. Το 1928, πάνω σε σχέδιό του, ο Χιονιαδίτης Δημήτριος Γ. Δημητριάδης κατασκεύασε αρχιερατικό θρόνο στον ναό των Ταξιαρχών στο χωριό Πουρνιά Κόνιτσας²⁸. Οι απόγονοί του δεν συνέχισαν την ξυλογλυπτική τέχνη. Ο γιός του Ζήσης έγινε γεωργός κι ο εγγονός του Δημήτριος ράπτης.

Από τη μεγάλη παράδοση των ξυλογλύπτων του Τουρνόβου μια επιπλοποιία στο Αγρίνιο και άλλη μια στο Τσοτίλι Κοζάνης αποτελούν σήμερα τη συνέχεια ενός καλλιτεχνικού επαγγέλματος, που επί δύο τουλάχιστον αιώνες έδωσε εξαιρετικά έργα κυρίως εκκλησιαστικής τέχνης (τέμπλα, εικονοστάσια, άμβωνες, θρόνους, σταύρια, πλαίσια εικόνων και ξυλόγλυπτες εικόνες, επιταφίους κ.ά.), αλλά και κοσμικής (κασέλες, ταβάνια, μεσάντρες, έπιπλα κ.λπ.).

24a Για τους ξυλογλύπτες του Τουρνόβου βλ. γενικότερα και Τρ. Απ. Σιούλης, ό.π., σ. 312-313.

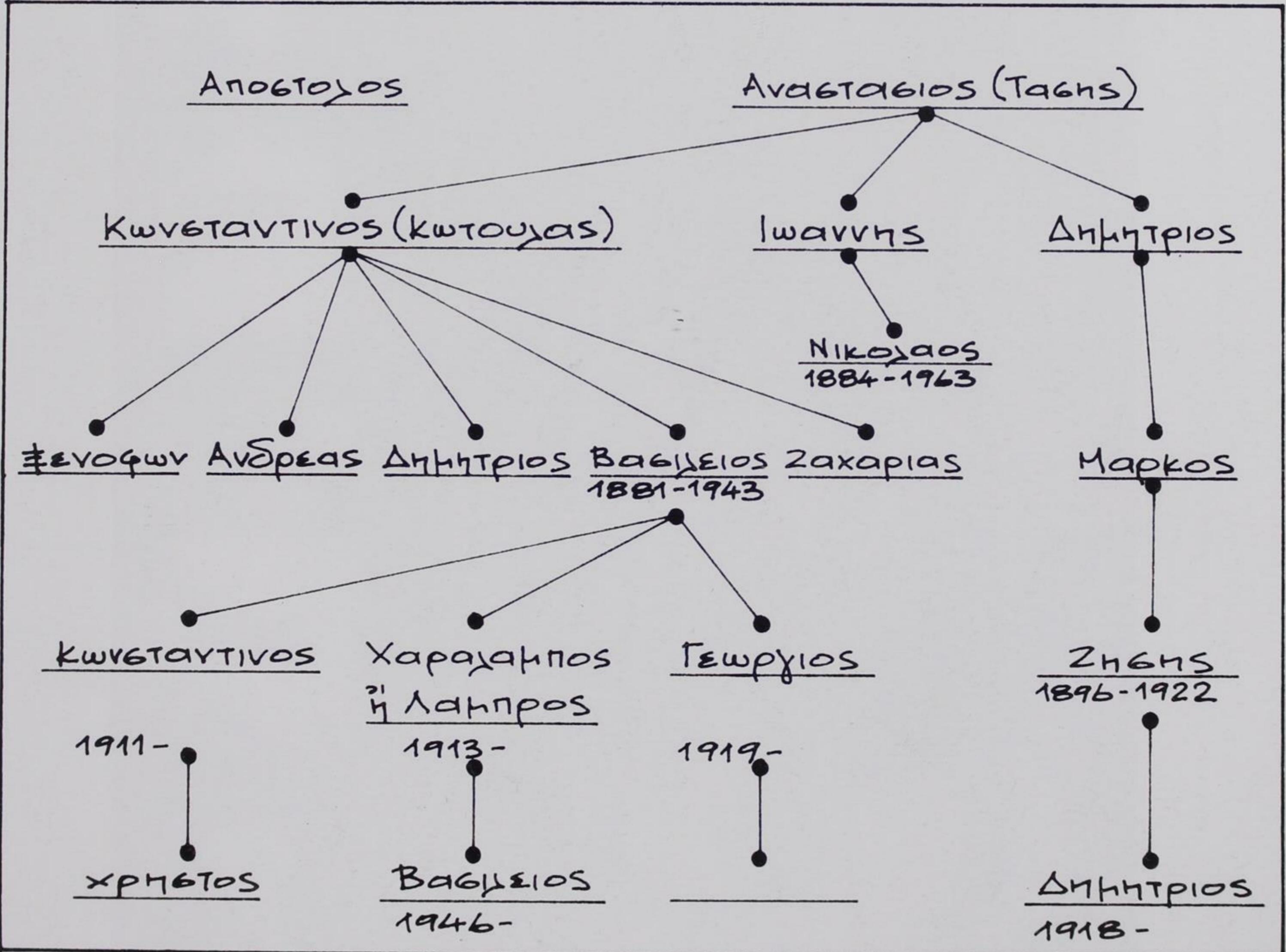
24b Για την οικογένεια Παπαγεωργίου βλ. όσα γράφει και ο Τρ. Απ. Σιούλης, ό.π., σ. 312.

25 Από την ιταλική πλ. tagliatore, που σημαίνει λαξευτής, σκαλιστής.

26 Η Αγγελική Χατζημιχάλη (όπ. π., σ. 18) αναφέρεται σε συνεργασία των αδελφών Αναστασίου, Ιωάννη και Γεωργίου Ταγιαδόρων με άλλους ξυλογλύπτες από το Τούρνοβο με το όνομα Σέχης για την κατασκευή του τέμπλου του Αγίου Αθανασίου της πόλεως των Ιωαννίνων. Βλ. και Γ. Πλατάρης-Τζήμας, Διορθώσεις στην Χατζημιχάλη, Πρακτικά Γ' Συνεδρίου Μετασοβίτικων Σπουδών, Αθήνα 2000, σ. 335-344, όπου γίνεται λόγος για το επώνυμο Σέχης-Σιάχος. Ο Πλατάρης αμφισβητεί την ύπαρξη του Αναστάση και του γιού του Γιάννη Ταγιαδόρων και αποδίδει την φιλοτέχνηση του τέμπλου του Αγίου Αθανασίου Ιωαννίνων σε Μετασοβίτες τεχνίτες. Δυστυχώς η έλλειψη γραπτών στοιχείων δεν μας επιτρέπει να είμαστε απολύτως βέβαιοι για το θέμα. Ωστόσο τα στοιχεία που διασώζει η παράδοση συνηγορούν ότι πρόκειται για έργο Τουρνοβιτών ξυλογλυπτών, όσον αφορά στο συγκεκριμένο τέμπλο. Βλ. και Τρ. Απ. Σιούλης, ό.π., σ. 312.

27 Σύμφωνα με παράδοση, που διέσωσε ο εγγονός του Κωνσταντίνος Σκαλιστής, κατά τα εγκαίνια του τέμπλου του Αγίου Αχιλλείου της Λάρισας ο κακοντυμένος ξυλογλύπτης Μαστρο-Κώστας θέλησε να ψάλει, αλλά προσπάθησαν να τον αποφέψουν εξαιτίας της παρουσίας του Δεσπότη. Εκείνος επέμεινε, με αποτέλεσμα να αποσπάσει τα συγχαρητήρια του Δεσπότη, που στο τέλος ενθουσιασμένος τον αγκάλιασε και τον φίλησε (ΚΛ, χρο 4102, σ. 125, Επταχώρι Καστοριάς, 1978, συλλ. Αικατ. Πολυμέρου).

28 Κώστας Σκούρης, Ξυλόγλυπτες και ζωγραφιστές κασέλες από τους Χιονιάδες της Ηπείρου, περ. «Εκ Χιονιάδων», Αθήνα 2004, σ. 28.

Εικ. 7. Γενεαλογικό δένδρο της οικογένειας Σκαλιστή.

Εικ. 8. Λεπτομέρεια του τέμπλου του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Άνω Ραβενίων Ιωαννίνων (Αρχείο Αθανασίου Βακάλη).

Το έργο των ξυλογλυπτών

Οι ξυλογλύπτες του Γοργοποτάμου αναλέγουνται, όπως ήδη αναφέρθηκε, κάθε είδους ξυλογλυπτική εργασία²⁹, κυρίως διακόσμηση ναών (τέμπλα, προσκυνητάρια, εικονοστάσια, παγκάρια, πλαίσια εικόνων, σκαλιστές εικόνες κ.ά.), δημοσίων κτιρίων (αρχονταρίκια - ξενώνες κ.ά.) και αρχοντικών (ταβάνια, μεσάντρες, κασέλες, στεφανοθήκες, εικονοστάσια, κορνίζες κ.λπ.). Εκεί όμως που διέπρεψαν είναι η κατασκευή και διακόσμηση τέμπλων³⁰.

Το έργο τους καλύπτει, σύμφωνα με τα στοιχεία που διαθέτουμε, διάστημα δύο περίπου αιώνων από το τέλος του 18ου αιώνα μέχρι σήμερα. Στην Ήπειρο κατά το α' μισό του 19ου αιώνα συμβαίνει να ανακαινίζονται ναοί και να χτίζονται πολλά αρχοντικά³¹. Ειδικά μετά τον θάνατο του Αλή Πασά παρατηρήθηκε αυξημένη ζήτηση ειδικευμένων τεχνιτών και διακοσμητών, προκειμένου να αποκατασταθούν οι καταστροφές από τις γνωστές βιαιότητές του³².

29 Κώστας Φαλτάτης, όπ. π., σ. 183. Angheliki Hadjimihali, όπ. π. ΚΛ, χρο 4102, σ. 138.

30 Κώστας Φαλτάτης, όπ. π. Κων. Σκούρτης, Οι Χιονιαδίτες λαϊκοί ζωγράφοι και αγιογράφοι, στον παρόντα τόμο, σ. 117-118.

31 Παν. Αραβαντινός, Χρονογραφία της Ηπείρου, τ. 2, Αθήναι 1856, σ. 244. Πρβλ. Ανδρ. Ξυγγόπουλος, Μεσαιωνικά μνημεία Ιωαννίνων, Ηπειρωτικά Χρονικά, τ. 1 (1926), σ. 53-54.

32 Απόστ. Βακαλόπουλος, Ιστορία της Μακεδονίας (1354-1833), όπ. π., σ. 428.

Εικ. 9. Ο Γιώργης Χρήστου
(Σκίτσο από το Αρχείο του Ιατρού Βασιλείου Χρήστου).

Το πρώτο γνωστό έργο των Τουρνοβιτών ξυλογλυπτών ανάγεται στην περίοδο του Αλή Πασά. Ευρίσκεται στον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου του μοναστηρίου του Ιακώβου στα Δολιανά Ιωαννίνων³³ (εικ.10, 11). Πρόκειται για τέμπλο εξαιρετικής τέχνης. Σύμφωνα με τον Σπ. Π. Αραβαντινό ο Αλή Πασάς είχε διορίσει αρχιτεχνίτη των πεπτουργών και των άλλων τεχνιτών³⁴ στο σεράγι του έναν Γάλλο, ονόματι Michel Parisien, ο οποίος ήταν ξυλουργός. Σύμφωνα με παράδοση, που έχει καταγράψει η Αγγελική Χατζημιχάλη, οι αδελφοί

Ταλιαδόροι, φυμισμένοι τεχνίτες, κυνηγούμενοι από τον Αλή Πασά, κατέφυγαν στο μοναστήρι του Ιακώβου για ένα σχεδόν χρόνο. Στο διάστημα αυτό και από ευγνωμοσύνη για τη σωτήρια φιλοξενία τους σκάλισαν το εν λόγω τέμπλο³⁵. Αναφέρουμε εδώ ότι την ίδια περίοδο εργάσθηκε στην Ήπειρο ως ξυλογλύπτης και ο Γιώργης Χρήστου (εικ. 9) από το κοντινό στον Γοργοπόταμο Λισκάτσι (Ασπροχώρι) της Κόνιτσας, ο οποίος με ξυλόγλυπτα διακόσμησε το παλάτι του Αλβανού φυλάρχου Αμπετίν Αγά Σιάγου στην Πόγιαν της Κορυτσάς³⁶.

33 Δημήτρης Καμαρούλης, *Τα μοναστήρια της Ηπείρου*, τ. Α', 1996, σ. 586.

34 Σπ. Π. Αραβαντινός, *Ιστορία του Αλή Πασά του Τεπελενή*, εν Αθήναις 1895, σ. 397.

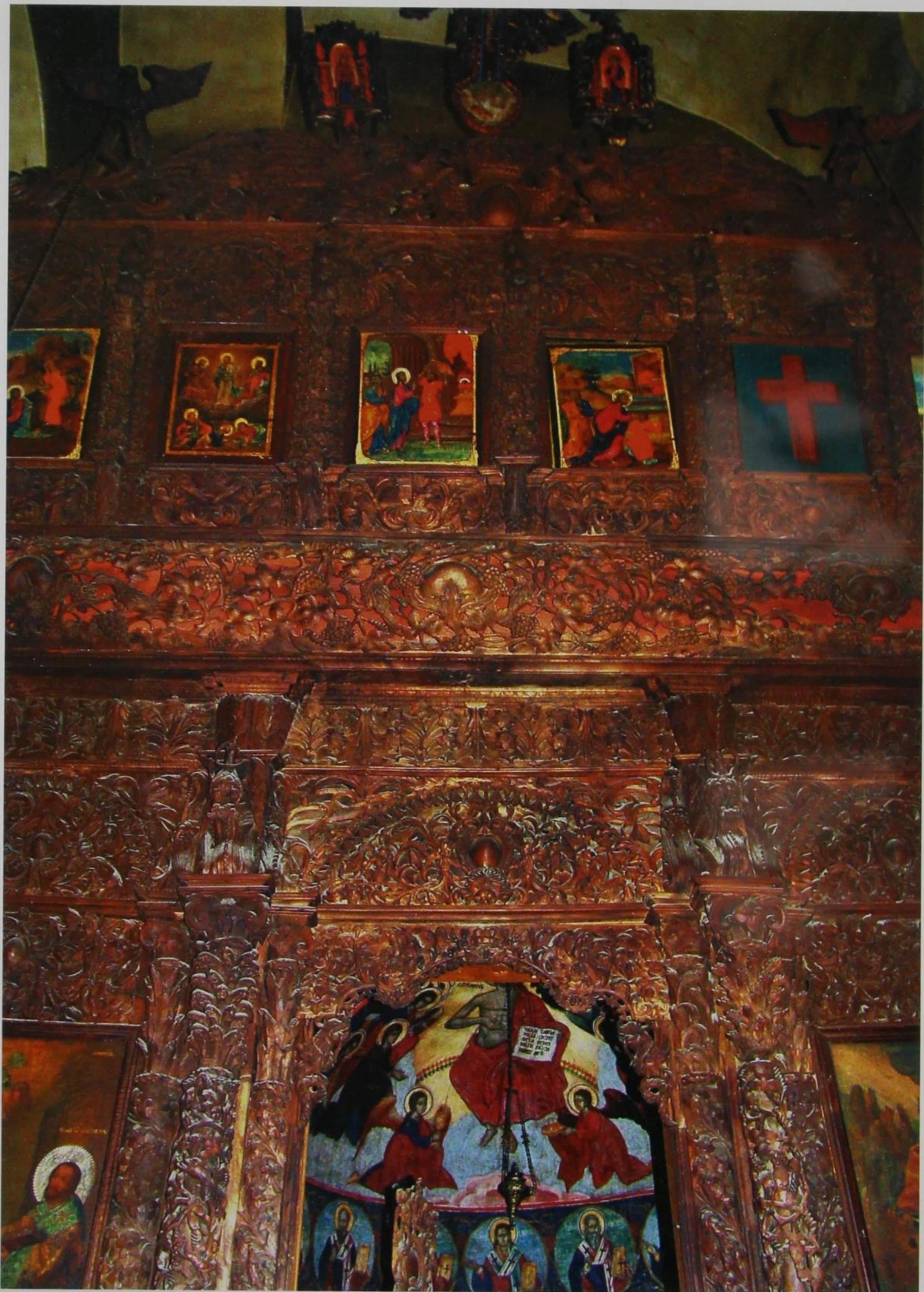
35 Angeliki Hadjimihali, ὥ.π., σ. 18.

36 Angeliki Hadjimihali, ὥ.π., σ. 19-20. Eυριπίδης Σούρλας, *Γιώργης Χρήστου, Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 16 (1941), σ. 141-168.

Εικ. 10, 11. Εικόνες από το ξυλόγλυπτο τέμπλο του καθολικού της μονής Ιακώβου Δομιανών (Αρχείο Αθανασίου Βακάλη).

Εικ. 12. Τέμπλο ιερού ναού Αγίου Αθανασίου, Μητροπόλεως Ιωαννίνων (Φωτ. Χρ. Μεράντζα).